

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY (QULİYEVA)*

**XIX ƏSRİN SONU VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN ƏDƏBİ
MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA
HEKAYƏ JANRININ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ****XÜLASƏ**

Məqalədə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında hekayə janrı sənətkarlıq baxımından təhlil edilmiş, dil və üslub məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Ədiblərin əsərləri bədii dilin fərdiliyi, xüsusilə canlı xalq dilinə yaxınlığı, dil və üslub təzəliyi, orijinallığı, söz və ifadə yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür özünəməxsusluq müəlliflərin təhkiyəsinə, obrazların nitqində, dilin leksik, üslubi, sintaktik vasitələrində, eləcə də məcazlar sisteminə, emosional-ekspressiv kəlmələrdən istifadə hallarında özünü göstərir. Milli klassik irsin, folklor nümunələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin əks olunduğu bu hekayələr sadə ifadə tərzini, dilin təbiiliyi ilə seçilir. Hekayələrdə yeri gəldikcə dövrün tələbindən irəli gələn terminlərə, ağır tərkiblərə də rast gəlmək mümkündür.

Yazıçıların əsərlərində obrazlı təfəkkürün məhsulu olan, nitq faktı kimi səciyyələndirilən vasitələrin: fərdi-situativ ifadələrin, sintaktik fiqurların (xitablar, dialoqlar, monoloqlar, quruluşuna və məqsədinə görə fərqlənən cümlə növləri) yeri və mövqeyi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Mövzu rəngarəngliyi, bədii dil xüsusiyyətləri ilə seçilən hekayələrdə yazı üslubu dövrün ədəbi dil mənzərəsini dolğun əks etdirə bilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi mühit, təhkiyə üslubu, hekayə, dil və üslub, bədii dil.*

Fikrin bədii ifadəsi üçün imkanlarının genişliyi, gerçək hadisələrin təzahürü, təsvir zənginliyi ilə seçilən hekayə janrı ədəbiyyatımızda XIX əsrin ortalarında formalaşmış, XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edərək nəsrimizdə özünəməxsus yer tutmuşdur. Bədii əsərlər dil mənzərəsini əks etdirmək, dil tarixini izləmək baxımından etibarlı mənbə hesab olunduğundan XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin hekayələrinin ilk dəfə yenidən, sistemli şəkildə tədqiqi cəlb olunması mövzumuzun aktual olduğunu göstərir.

Dünya ədəbiyyatında hekayə janrı zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Hekayə sadə quruluşa, yığcam süjetə, sadə söyləmə üslubuna malik olan, müəyyən bir əhvalatın əsas xarakterik incəliklərini ümumiləşdirici şəkildə təqdim edən bir janrdır. Dilçi alim M.Hüseynov hekayə janrının ədəbiyyatda rolunu ümumiləşdirərək yazır: “Hekayə janrı da digər kiçik həcmli əsərlər kimi, ən aktual həyat problemlərinin bədii şərhini vermək, ictimai varlığın ən ümdə detallarını obrazlara çevirmək, həyatı parlaq bədii lövhələrlə canlandırmaq iqtidarındadır” [Hüseynov: 2012, s.17].

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin hekayələri Azərbaycan ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Bu dövr Naxçıvan ədəbi mühitinin Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Eynəli bəy Sul-

* Naxçıvan Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

tanov (1866-1935), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950), Əli Səbri (Qasimov) (1892-1983), Ələkbər Naxçıvanlı (Abbasov) (1893-1940) kimi nümayəndələrinin irsində hekayə janrı əhəmiyyətli yer tutur. Prof. M.Hüseynov “Janr, zaman və ədəbi qəhrəman” kitabında Azərbaycan bədii nəsrində hekayə janrının rolundan, həcmli nəsr əsərlərinin inkişafının klassik hekayə müəlliflərinin yaratdığı ənənə ilə bağlı olmasından bəhs edərək yazır: Hekayə janrı “Yığcam təhkiyə, lakonik bədii təsvir vasitəsilə zamanın tələblərinə cavab vermiş, sosial gerçəkliyi, müasirlərimizin həyat tərzini, mənəvi aləmini, duyğu və düşüncələrini özünəməxsus şəkildə inikas etdirmişdir. Hekayə heç bir zaman ümumi ədəbi prosesə, fəal bədii axtarışlara etinasızlıq göstərməmişdir” [Hüseynov: 2012, s.18].

Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Tağı Sidqi hekayələrində ayrı-ayrı əhvalatların başlanmasında nağılvaryə təhkiyəyə üstünlük vermişdir. Nağıl üslubuna üstünlük verməklə Sidqi həm hekayələrinin bədii təsirini artırmış, həm də bu üsuldən savadsızlığa, geriliyə qarşı mübarizə vasitəsi kimi istifadə etmişdir: *Bir dəmir ki mur yedi, ondan sürtməklilik ilə pas aparmaqlıq olmaz. Könlü qara adama nə mənfəət və moizə deməklilik? Getməz heç dəmir daşa. Salamət ruzgarda könlü sınıqları tap ki, fəqirin könlünü dağlamaqlıq bəla qaytarar. Elə ki dilənçi səndən sızıldamaqlıq ilə bir zad istədi, ver və əgər verməyəsən, zülm eləyən zor ilə alar* (Ə.Haqverdiyevin hekayələrinə bax, Sidqinin hekayə dilinə bax! - *Red.*) [Sidqi: 2004, s.44]. Prof. H.Mirzəzadə “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərin dilində işlənən məsdərləri – *-maqlıq, -məklilik* şəkilçili sözləri nümunə gətirərək yazır: “Nəhayət, abidələrin dilindən aydın olur ki, tamamlıqların bir qismi də müasir Azərbaycan dili üçün köhnəlmiş təkidli məsdərlərlə ifadə edilmişdir. Belə məsdərlər feil kökü (*gəl*), məsdər şəkilçisi (*-maq, -mək*), təkidlilik məzmunu bildirən (*-lıq, -lik*) şəkilçi ilə düzəlir” [Mirzəzadə: 1990, s.308]. Göründüyü kimi, nağıl üslubunda yazılmış bu hekayədə hər sözün, hər cümlənin özünün ağırlığı, baş verənlərin aydın və dəqiq bədii ifadəsi vardır. *Nə bir dəvəyə süvar olmuşam, nə eşşək kimi yük altındayam. Nə rəiyyəət sahibiyəm, nə padşaha qulam. Nazirin qəmi yoxumdu. Bir nəfəs vuraram, asudə bir ömür başa apararam. Bir şəxs gecəni bir naxoşun başı üstə ağıladı. Elə ki gündüz oldu, o öldü. Naxoş dirildi* [Sidqi: 2004, s.44].

Nağıl üslubu yazıçının hadisəyə özünəməxsus yanaşma bacarığını müəyyən-ləşdirir. Hekayədə epizodik şəkildə, bəzən bir cümlə ilə, bəzən mətnaltı vasitələrlə, obrazların dili ilə və yaxud da hadisələrin macəralı təsviri ilə tarixin dərinliklərinə baş vurmaq mümkündür. Göründüyü kimi, Sidqinin hekayələri içərisində ictimai mövzular ön planda yer alır. Hekayələrdə tamahkarlıq, nadanlıq, kələkbaslıq, acgözlülük ifşa olunur, xalqın gözünü açan, fəaliyyətə, hekayə boyu mübarizəyə səsləyən didaktik-əxlaqi əhvalatlar özünü göstərir: *Nə yamaqlı paltar vecinə gələr və nə düyünlü təsbih. Özünü pis əlillərdən uzaq et. Ehtiyac bərkü böyük qoymaqla deyildir, Dərviş-sifət olgılan, ta tari bərk saxlar* [Sidqi: 2004, s.44]. Bu hekayələrdə xalq məslələri, hikmətamiz lətifələr xalq ifadələrinə, el sözlərinə, danışıq dili ünsürlərinə uyğun şə-

kildə işlədilmişdir. Yazıçı bu sözlərin zənginliyini, aydınlığını, ahəngdarlığını saxlamaq şərti ilə məzmununu yaradıcı şəkildə genişləndirməyə səy göstərmişdir.

XIX əsrin sonlarında yaradıcılıqla məşğul olmuş bir çox yazıçılar kimi, Sidqinin də əsərlərində feilin əmr formasının şəxsə görə ifadə edilməsində bəzi şəkli əlamətlər diqqəti cəlb edir. Feilin əmr formasını düzəltmək üçün artırılan *-ğil*, *-gil* şəkilçisinin damaq ahənginə uyğun iki şəkildə işlənməsindən bəhs edən H.Mirzəzadə XVII əsrin ikinci yarısından sonra yazı dillində işlənən *-gilən*, *-ginən* şəkilçisi haqqında yazır: “Bizcə, *-gilən*, *-qınan* feil kökü, təkid şəkilçisi və ikinci şəxs əlamətindən düzəlmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, *-gilən*, *-ğınan* şəkilçisi dilimizdə sonrakı hadisə olaraq qalmaqdadır” [Sidqi: 2004, s.139].

XX əsrin əvvəllərində sıra saylarını düzəltmək üçün *-nci*, *-mci* şəkilçisindən istifadə olunurdu. Sidqinin də “Kəblə Nəsir” (1912) hekayəsində bu şəkilçidən istifadə özünü göstərir: “*Əvvəlinci* onun cəhəlatidir, *ikimincisi* gərdişi-dövrən, *üçümcüsü* dərdi-bidərman [Sidqi: 2004, s.39].

H.Mirzəzadə XX əsrin əvvəllərinə kimi istər çap, istərsə də əlyazmalarında həmin şəkilçilərin yazılmasında vahid qaydaya əməl edilməməsindən bəhs edərək yazır: “Müasir dialektlərimizdən aydın olur ki, *-nci* şəkilçisinə nisbətən, *-mci* şəkilçisi şərq və cənub qrupu dialektlərində daha çox yayılmışdır” [Mirzəzadə: 1990, s.101]. Fikrini qüvvətləndirən professor Azərbaycanın cənub hissəsində bu şəkilçinin üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır.

Canlı və səmimi təhkiyə üsulu, fikirlərin sərbəst və təbii ifadəsi, intonasiyadakı səmimiyyət adi söhbətə, canlı dilə uyğun gəldiyindən oxucu və müəllif arasında ünsiyyət yarada bilir. Müəllifin maraqlı söhbəti, təhkiyəsi oxucusuna sanki onun səsini belə eşitdirməyə müvəffəq olur. Ədəbi dövrün nümayəndələrinin qələmə aldığı hekayə və povestlərdə uzun, ağır cümlələrə çox az hallarda rast gəlinir. Kiçik, lakonik dialoqlardan geniş şəkildə istifadə ifadə tərzinin təbiiliyini artırır:

-Hara?

-Darıxıram. Dükənçidən papiros alıb qayıdıram.

-Qoy mən gedim.

-Ay qız, sabah-sabah sənün küçədə nə işin var?

-Qarışıq yuxu görmüşəm. Ürəyimə nə isə damıbdır.

-Əfruz, mövhumata qapıldın? [Səbri: 1978, s.117].

Xalqın sınaqdan çıxartdığı folklor nümunələrinin dərin ictimai məzmun daşdığına nəzərə alan sənətkarlar alqışlardan da istifadə etmişlər. Alqışlar əhvalı yaxşılaşdıran nümunələrdir. Sözüün kəsərini artırmaq üçün istifadə olunan atalar sözləri, sınaqlar, alqış və qarğışlar, xalq deyimləri folklor nümunələrinin özəyini təşkil edir: *Dilin qurusun, ay qarğa, sən yenə qar-qar qarıldadın? Bir ağzını xeyirliyə açmadın ki, açmadın! Niyətin öz başını yesin sənün* [Səbri: 1978, s.8]. *Ananın südü sənə halal olsun. Ömrün uzun olsun. Namusu itə atıblar it yeməyib* [Səbri: 1978, s.9] və s.

Hekayələrdə xalq dilinin leksik zənginliyi Əli Səbrinin də yaradıcılığında özünü göstərir. Yazıçı obrazın daxili həyəcanını, psixoloji gərginliyini dolğun əks etdirmək, bədii şəkildə çatdırmaq üçün frazeoloji birləşmələrə geniş yer verir: *Quşum sənə qonub, Sözüümün canı var* [Səbri: 1978, s.27] və s.

Bədii əsərlərdə xalqın adət-ənənələri, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, məişəti ilə bağlı istənilən istinadlara rast gəlmək mümkündür. Orijinal etnoqrafik faktlar hadisə və obrazların reallığını, bədii təsirini hekayə boyu izləyir. Bu cür detallar həyat lövələrinin səciyyəvi əlamətlərini tamalayır, təsəvvürü dolğunlaşdırır. Hekayənin həcmindən maksimum faydalanan yazıçı cəmiyyətdə baş verən nöqsanları obrazın davranışında qabardaraq sadə dildə oxucusunu məlumatlandırır. Tənqidçi Əhəd Hüseynov yazıçının yaratdığı obrazın vasitəsilə onun bütün bədii, estetik məziyyətlərini, fəlsəfi cizgilərini üzə çıxarmağa çalışmasına diqqət çəkərək yazır: “Yazıçı hər obrazın nə zaman, harada, nə qədər danışmasının ölçüsünü, xarakterin açılmasına bu nitqin nə dərəcədə kömək etməsini nəzərə almalıdır. Bir-birindən doğmayan, bir-birini tamamlamayan sözlər nitqə daxili bir boşluq, yüngüllük gətirə bilər” [Hüseynov: 2011, s.145]. Bədii üslubi keyfiyyətləri ön plana çəkən C.Məmmədquluzadə hekayələrə milli ruh bəxş edən dialektizmlərdən də geniş istifadə etmişdir. Sintaktik cəhətdən, söz düzümü baxımından təhlil olunan hekayələrdə müəllifin canlandığı obrazların dil xüsusiyyətləri onların daxili aləmini, kimliyini aydın görmək üçün imkan yaradır. Yazıçı oxucusunu canlı söhbətin təsirinə salmaq üçün yeri gəldikdə şifahi bədii nümunələrdən – atalar sözləri, məsəllər, andlardan, alqış və qarğışlardan, vulqar sözlərdən istifadə edir: - *Ay ananın dədəsinin gorunu... Allahü əkbər! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın, ya pişiyə verməsin* [Məmmədquluzadə: 2004, s.64].

Cəlil Məmmədquluzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894), “Kışmiş oyunu” (1892), “Poçt qutusu” (1903), “Çay dəstgahı” (1889-1894), “Ölülər” (1909), “Usta Zeynal” (1905), “Dəllək” (1906), “İranda hürriyyət” (1906), “Fatma xala” (1906), “Pirverdinin xoruzu” (1906), “Qurbanəli bəy”, “Quzu” (1914), “Nigarançılıq” (1916), “Konsulun arvadı” (1918), “Anamın kitabı” (1919), “Lal” (1921) və digər hekayələrində didaktik xətti əsas götürərək müxtəlif məsələləri qabartmış, ciddi məsələləri sadə dildə təqdim etməyi bacaran ustad sənətkar kimi çıxış etmişdir. Mirzə Cəlilin hadisələri təfərrüatı ilə təqdim etməsi hekayələrinin həyatiliyini və realizmini qüvvətləndirir. Çay süfrəsini dəqiq və təbii verərək milli ornament və orijinallığı qorumağa çalışmışdır. Azərbaycanda çayı dişləmə qəndlə içirlər. Belə ki ilk qurtumdan əvvəl qəndi çaya batıraraq istifadə edirlər. Yazıçının “Nigarançılıq” hekayəsində isə çay süfrəsinə hazırlıq səhnəsində bəzi türk xalqlarında olduğu kimi, çaya şəkər əlavə edilərək içildiyinə rast gəlinir: *Mirzə Məmmədqulu çayına qənd salıb üzünü tutdu həmşəhərlilərinə və dedi* [Məmmədquluzadə: 2004, s.205]. *Şair və ədib Həsən bəy Gəncəli durdu ayağa, boş stəkanına iki tikə qənd saldı və başladı özü üçün çay tökməyə və tökə-tökə dedi* [Məmmədquluzadə: 2004, s.207]. Xalq dilinə məxsus ifadələr, təhkiyə üslubu, danışiq dili intonasiyasının saxlanması yazıçının demək olar ki,

bütün hekayələrində hakimdir: *Elə bunu bilcək lap qurudum* [Məmmədquluzadə: 2004, s.208], *Mən bunu eşitcək, doğrusu, dəxi ölüb getdim. Bu heyndə nömrənin qapısı genə bir qədər açıldı və genə örtüldü və lakin otaqdakılar etina eləmədilər* [Məmmədquluzadə: 2004, s.207] və s.

Obrazın dilini xalq dilinə, canlı danışq dilinə yaxınlaşdırır. Onun təhkiyəsində cümlələr quruluşca, ahəng etibarilə adi söhbət xarakterindədir. Ədəbi-bədii dili şifahi nitqə, adi şirin söhbət üslubuna çox yaxındır. Varvarizm xarakterli əcnəbi sözlərə də rast gəlmək olur.

Ədib “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində inversiya hadisəsinin yer aldığı cümlədə fars dilindən alınma *girov* sözünü rus dilindəki *zaloq* sözü ilə dialoqda yanaşı işlətməmişdir:

- Kərbəlayı Cəfər əmi, sən hər kəsdən olmuş olsa, mənə yeddi manat tap, gətirdiyim eşşək olsun *zaloq*.

- A kişi, eşşək sənə deyil ki, onu *girov* qoyasan! [Məmmədquluzadə: 2004, s. 66].

Adi tələffüzdə olduğu kimi, bədii əsərlərin dilində də söz sırasının pozulması halları həm müəllifin, həm də obrazların nitqində təbii təsir bağışlayır: Kərbəlayı Cəfər dikəlib çubuğu verdi *Xudayar bəyə*.

Görkəmli yazıçının “Nigarançılıq” (1916) adlı hekayəsində *sısqa – arıq, darışlıq – darısqallıq, minik – sərnəşin* [Məmmədquluzadə: 2004, s.207] kimi sözlər bu gün də danışq dilində öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır.

C. Məmmədquluzadənin əsərlərində işlənən alınma sözlər, terminlər o dövrdə geniş xalq kütlələri tərəfindən mənimsənilməmişdir. Böyük yazıçı qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq belə sözlərdən bir yaradıcı kimi istifadə etmişdir. Yazıçının dilinin lüğət tərkibindəki bu rəngarəng dil mənzərəsi sübut edir ki, ədib dövrünün ictimai-siyasi, mədəni-maarif məsələləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Yazıçının əsərlərinin dili olduqca zəngindir, istifadə etdiyi terminlər adi məişətdən tutmuş ictimai-siyasi hərəkətə qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Onun nəsr əsərlərinin, demək olar ki, əksəriyyətində XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinə sonsuz məhəbbət görmək olur. Dilimizi yad təsirlərdən qorumağın ən sadə yolunu nəsr əsərlərində fikirlərini bir qədər gülüş, bir qədər satira, bir qədər də hüznə dolu nümunələrlə əks etdirməkdə görmüşdür. Ədib hekayələrinin dilində ictimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq, Azərbaycan dilinin ərəb, fars alınmaları ilə, rus dili və onun vasitəsilə dilimizə keçən Qərbi Avropa dillərindən alınmaların çoxalmış olduğunu göstərməklə dövrün dil mənzərəsini sərgiləməyi bacarmışdır: *sroşnu, vaqiə* - baş verən, *təğyiri-libas* - geyimini dəyişdirən və s.

Hekayələrdə yığcamlıq, az sözlə dərin mənə ifadə etmək məqsədilə yazıçılar atalar sözləri və məsəllər üzərində onların ifadə etdikləri mənaya xələl gətirmədən ixtisarlara aparmış, fikrin oxucuya tez və yığcam çatmasında onların bədii vasitə kimi roluna xüsusi diqqət yetirmişlər. Müəllifin nitqini tamamlayan atalar sözləri budaq cümləyə oxşar vəziyyətdə müəllif nitq ilə sintaktik əlaqəyə girir. Bu məqsədlə “de-

mək” felinin təsirindən istifadə edilir. Yazıçının əsərləri dialekt, canlı danışıq leksikası, atalar sözləri, məsəllərlə zəngindir. Müəllifin dilindən başlamış, surətlərin, tipin dilində də leksika zənginliyi özünü göstərir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində üslubların müxtəlif növlərinə rast gəlmək olur ki, bu da onun dilinin lüğət tərkibinin zənginliyindən və dünyagörüşünün genişliyindən irəli gəlirdi: *politika, teleqraf, kağız – məktub* və s. Klassik Azərbaycan hekayəsini zirvəyə qaldıran Cəlil Məmmədquluzadə lakonik üslubda, kiçik formalarda böyük ictimai mətləbləri təsvir ənənəsinin köməyi ilə zirvələrə yüksələ bilmişdir. Musa Adilov “Sənətkar və söz” kitabında Mirzə Cəlilin yaradıcılığında bədii dilin qüdrətinə yüksək qiymət verərək yazır: “Dilin, sözün qədrini bilməkdə və ondan səmərəli istifadə etməkdə C.Məmmədquluzadə bütün realist ədəbiyyatımıza bir nümunə ola bilər. Sənətkar hekayə üçün, dram üçün, bütövlükdə əsər üçün ən zəruri olan söz, ifadə və cümlələri dialoqda işlədir” [Adilov: 2019, s.335].

Surətin xarici gözəlliyini təqdim etmək üçün bədii müqayisələr yazıçıların həmişə köməyinə gəlmişdir. Obrazları səciyyələndirmək, onlar haqqında təbii təsəvvür yaratmaq üçün təbiətlə müqayisə də yerinə düşür: *Qızılgül səni görəndə xəcalətindən ləçəklərini tökür, ay səndən utanır, buludların arasına sıxılır* [Səbri: 1978, s.112].

Dilimizin leksik-semantik söz ehtiyatlarından məharətlə faydalanan yazıçılar yaddaqalan əsərlər yazmışlar. Bədii müqayisə və bənzətmələr nəsr dilinin orijinallığını, obrazlılığını, ifadəliliyini təmin edən və yazıçının fərdi üslubunu müəyyənləşdirən əsas amillərdəndir [İslamzadə: 2008, s.35]. Hekayələrdə obrazlar real həyatdan götürülərək təbii və dolğun şəkildə qələmə alınmışdır. Yığcam, obrazlı və konkret ifadə bacarığı XX əsrin əvvəllərində qələmə alınmış hekayələrin, demək olar ki, əksəriyyətində özünü göstərir. Müşahidə bacarığının yüksək səviyyədə olması, həyat hadisələrinə yaxından bələdlik, obrazların ayrı-ayrılıqda psixologiyasının bədii təsviri ədiblərin yüksək sənətkarlığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərindəndir. Hekayədə obrazların daxili aləmini, fərdi xüsusiyyətlərini yazıçılarımız yumoristik tərzdə, bəzən ciddi şəkildə oxucusuna təqdim edir. Orijinal xüsusiyyətləri əsərin ideya-bədii keyfiyyətlərini artırır. Xalq yaradıcılığı ilə süslənən hekayələr maraqlı və yaddaqalan epizodlarla zəngindir.

Yazıçıların əksəriyyəti hekayələrini bayatı və məsəllərlə bəzəmişlər. Götürmüşdür. Eynəli bəy Sultanovun hekayələrində bayatılara daha çox rast gəlmək olur:

Yamana yaman bala,
Qoy gəlsin yaman bala,
Heyifdi, yaxşı gedə,
Yerində yaman qala?! [Sultanov: 2016, s.24].

Yaman bala söz birləşməsi rədif kimi təkrar olunur, məna yükünü artırır. Eləcə də *yaxşı – yaman, gəlmək – getmək* antonimləri ilə yazıçı bədii-estetik təsir gücünü də artırmışdı.

Yazıçılar dialoqlara müraciət edərək bədii surətlərin fərdi xarakterinin, psixoloji aləminin izahında müvafəqiyyət əldə etmişlər. Ədiblər hekayələrində həyat təcrübəsi və zəngin müşahidə qabiliyyətinə əsaslanaraq, bir-birindən maraqlı və yaddaqalan əsərlərlə ədəbiyyat aləmini zینətləndirmişlər.

“Qayınana-xain ana” hekayəsi xalq mahnısının sözləri ilə başlayır:

Damda dirək qayınana,
Tövlədə kürək qaynana,
Oğlu evə gələndə

Gəlindən zirək qayınana [Sultanov: 2016, s.40].

Hekayədə işlənən *gününü göy əskiyə bükmüşdü*, konflikt yaratmaq mənasında *ləc düşmüşdü* maraqlı və təbii ifadələrdir.

Tarixi hadisələr sadə və aydın şəkildə nəql olunan hekayələr vardır. Eynəli bəy Sultanovun Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulandan sonra baş verən hadisələri “Acı masqara” hekayəsində olduqca gözəl əks etdirə bilmişdir: “1919-cu ildə Tiflisin alış-verişi daha da tərəqqi etmişdi. *Spekulyantlar tamam şişib filə dönmüşdülər, gurgur guruldayırdılar. İrəlindən artıq tülküyə bənzəyən alış-verişçilər qaban kimi gümrəhlənib don-don donqudanırdılar. Hər kəsdə ki, onların içində irəlindən şir idi, yaxud nər idi, arıqlayıb qotur pişiyə dönmüşdü, mav-mav mavıdayırdı, yaxud yoluq cücə kimi cü-cü cüyüldəyirdi. Heç birinin də qəlbi o günlərdə açılmırdı, xah dövlətinin, xah kasıbının, çünki uzaqdan-uzağa şuralar quruluşunun sədası gəlib qu-laqlarına çatmışdı, bilirdilər ki, son nəfəsləridir* [Sultanov: 2016, s.116]. Göründüyü kimi, Eynəli bəy Sultanovun hekayələrində çoxlu sayda alliterasiya yaradan təqlidi sözlərə rast gəlinir ki, bu da hadisələrin canlı təsirini gücləndirir. Üslubi vasitə kimi istifadə olunan təqlidi sözlər mənə çalargı yaradaraq yazıçının təsvir olunan hadisələri real şəkildə əks etdirə bilməsini təmin edir.

H.Hüseynova təqlidi sözlərin nəsr əsərlərində işlənməsi haqqında yazır ki, təqlidi sözlərin tələffüzü, eşidilməsi həqiqətən təsvir olunan hadisələrin daha təbii, real təsvir olunmasına şərait yaradır [Hüseynova: 2017, s.38]. Fars dilindən Azərbaycan dilinə keçən *istər* bağlayıcısını əvəz edən *xah* bağlayıcısı dilimizdə bir o qədər sabitləşməsə də, bir çox klassiklərimizin poetik dilində istifadə olunmuşdur.

Hekayələrində zəngin xalq dilinə əsaslanmış, folklor nümunələrindən istifadəyə də geniş yer vermiş ədiblərimiz folklorumuzu yaşatmaqla bərabər, tarixən mövcud olan bir sıra deyimlərə söykənərək nitq axtarlarını bədii dildə tamamlamışlar:

Əsil al, çirkin olsun,

Bədəsil gözəl alma! [Sultanov: 2016, s.41].

Eynəli bəyin hekayələrində təbiət təsviri obrazlı şəkildə təqdim edilir, *kimi* qoşması vasitəsilə orijinal mübaliğələr yaradılmış və fikir gücləndirilmişdir: *Bahar fəslinin ordibehişt ayı idi. Bu ay bizim ölkə sanki behişt olur, dağ-daş, dərə-təpə, səhra, çəmən – hamısı yaşıla bürünüb, rəngbərəng çiçəklər ilə bəzənir. Qırmızı, bənövşəyi,*

ağ, sarı çiçəklər tala-tala otların içindən qalxıb güldür, onları görən insanların qəlb-lərini açır. Təbiət bir bəzəkli-düzəkli gəlinə oxşayır, yaşıl zəmilər, əkin göyləri yera sərilməmiş marmar fərşlərə bənzəyir. İlk baharda qarların ərimiş lil axan suları ayna kimi durulub, çəmənlərdə büllur parçaları kimi gah oyanda, gah bu yanda parıldayır... [Sultanov: 2016, s.222].

Ədiblərimiz əsərin ümumi ruhuna uyğun olaraq, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət edərək nəsr dilini yüksək formada təqdim etməyi bacarmışlar. Şifahi xalq nümunələrini bəzən dəyişdirilmiş şəkildə istifadə edərək atalar sözləri və deyimlərə yeni ruh vermişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov, M. (2019). Sənətkar və söz. Bakı, "Elm və təhsil", 200 səh.
2. Axundov, A. (2003). Dil və ədəbiyyat. 2 cild. I cild. Bakı, "Gənclik", 660 səh.
3. Cəfərov, N. (2018). Ədəbiyyat söhbətləri. Bakı, "Elm və təhsil", 388 səh.
4. Cəlilova, Ş. (2005). İsa Hüseynovun nəsr əsərlərinin dili və üslubu: / Fil. üzrə fəlsəfə doktoru dis. / Bakı, 2005, 142 səh.
5. Həşimli, H. (2019). Naxçıvanlı yazıçılar və "Məktəb" jurnalı. Bakı, "Elm və təhsil", 142 səh.
6. Hüseynov, Ə. (2011). Mir Cəlalin bədii nəsr (məqalələr toplusu). Bakı, "Elm və təhsil", 196 səh.
7. Hüseynov, M. (2012). Janr, zaman və ədəbi qəhrəman (İsa Hüseynovun hekayələri), Bakı, "Elm və təhsil", 156 səh.
8. Hüseynova, H. (2017). Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, 192 səh.
9. İmaməliyeva, L. (2015). Rus və Azərbaycan ədəbiyyatlarında hekayə janrı (XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "Mütərcim", 239 səh.
10. İslamzadə, M. (2008). Azərbaycan "Yeni nəsr"inin dili və üslubu (Anar, Elçin, Ə.Əylisli və S.Azərinin nəsr əsərləri əsasında). Bakı, 124 səh.
11. Qafarlı, R. (2013). Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, "Elm və Təhsil", 540 səh.
12. Məmmədquluzadə C. (2004). Əsərləri. Dörd cild. I cild, Bakı, "Öndər nəşriyyat", 664 səh.
13. Mirzəzadə, H. (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, "Azərbaycan universiteti" nəşriyyatı, 370 səh.
14. Naxçıvanlı Ə.Q. (2020). Haqq divanı. Naxçıvan, "Əcəmi", 200 səh.
15. Ordubadi, M. S. (1951). Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı, "Azərnəşr", 152 səh.
16. Səbri, Ə. (1978). Povest və hekayələr. Bakı, "Gənclik", 119 səh.
17. Sidqi, M.T. (2004). Əsərləri. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 279 səh.

- 18.Sultanov, E. (2016). Hekayələr. Bakı, “Elm və təhsil”, 287 səh.
- 19.Şərifova, S. (2005). Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı, “Elm”, 240 səh.

Mehriban ASADULLASOY (GULIYEVA)

LANGUAGE AND STYLE FEATURES OF STORY GENRE IN THE CREATIVE WORK OF REPRESENTATIVES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT AT THE END OF XIX CENTURY AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURY

SUMMARY

Story genre in the creative work of representatives of Nakhchivan literary environment at the end of XIX century and at the beginning of XX century is analyzed in regard to mastery, language and style issues are discussed widely. The works of writers attract attention with individuality of language, especially its proximity to the nation's language, language and style freshness, originality, word and expression innovation. Such originality shows itself in the investigation of authors, in speech of images taking place in stories, in lexical, stylistic, syntactic means of language, as well as at the time of using metaphors and emotional-expressive words. These stories where lexical and semantic features of national classical heritage and folklore samples are reflected, are distinguished with simple expression form and language comprehension. It is possible to come across to terms arising out of requirements of the period and hard compositions in the stories.

The idea, position and especially speaking of authors is given skillfully in the language of images in the stories distinguished with originality. The place and position of means – individual and situational expressions and syntactic figures (oration, dialogue, monologue, types of sentences for their structure and purpose) characterized as speech fact and which is a product of figurative thinking has been investigated widely in the works of writers. The style of writing in the stories distinguishing with variety of topics and artistic language features could describe the view of literary language substantially. A new scientific review to the works of writers of Nakhchivan origin having unparalleled services in formation of Azerbaijani prose language in the said period in this meaning will give an opportunity to learn our literary language deeply and comprehensively.

Key words: *Nakhchivan, literary environment, narrative style, story, language and style, literary language*

Мехрибан АСАДУЛЛАСОЙ (ГУЛИЕВА)

**ЯЗЫКОВЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА РАССКАЗ
В ТВОРЧЕСТВЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ НАХЧЫВАНА
КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ**

РЕЗЮМЕ

В статье с точки зрения мастерства анализирован жанр рассказа в творчестве представителей литературной среды Нахчывана конца XIX - начала XX веков, уделено большое внимание вопросам языка и стиля. Произведения литераторов привлекают внимание индивидуальностью языка, в особенности близостью к языку народа, языковой и стилистической новизной, оригинальностью, новизной слов и выражений. Такое своеобразие проявляется в повествовании авторов, в речи образов, в лексических, стилистических, синтаксических средствах языка, а также при использовании метафор и эмоционально-экспрессивных выражений. Рассказы, в которых отражены лексико-семантические особенности национального классического наследия, образцов фольклора, отличаются простым стилем выражения, ясностью языка. В рассказах также встречаются термины, диктуемые требованиями эпохи.

В произведениях писателей обширно исследованы место и позиция средств, являющихся продуктом образного мышления, характеризующихся как факт речи: индивидуально-ситуативных выражений, синтаксических фигур (обращение, диалог, монолог, разные по строению и цели виды предложений). Стиль письма в рассказах, отличающихся разнообразием тем, особенностями художественного языка, смог полностью отобразить картину литературного языка эпохи.

Ключевые слова: *Нахчыван, литературная среда, стиль повествования, рассказ, язык и стиль, художественный язык*